

Вербоїди та прислівники як темпоральний фон роману Вука Драшковича «Ніч генерала»

Пропонована розвідка є спробою синтетичного осмислення винятково важливої стилістичної функції вербоїдів та прислівників у романі «Ніч генерала» Вука Драшковича — визначного сучасного сербського прозаїка, знаного й шанованого не лише в Європі, а й в усьому світі. Згаданий роман зробив чергову сенсацію в літературних колах, це знаковий твір, присвячений одній із найбільш суперечливих фігур сербської історії, генералу Дражі Михаїловичу, ватажкові сербських четників, котрі під час Другої світової війни боролися за свободу своєї Вітчизни і проти фашистських загарбників, і проти югославських комуністів. Отже, ми розглядатимемо особливості часового континууму роману про людину, яку мають судити й стратити, яка перебуває на хиткій межі життя й смерті, про історичну особу, в якій немає майбутнього. Більше того, генерал Дража Михаїлович знає про це й стоїть перед брамою вічності: хворий, вкрай виснажений, безпорадний перед катами, проте не знищений морально. Протягом лічених годин до несправедливого судилища і ночі перед розстрілом він болісно *ретроспективно осмислює* пройдений ним життєвий шлях і кладе на терези власного, найсуворішого, неблаганного сумління свої вчинки, очікуючи найважливішого вироку майбутнього — неупередженого суду її величності Історії. Назва роману говорить сама за себе і повністю детермінує конфігурацію його хронотопа. Останній максимально компактизується, семантика кожної лексеми — концентрована, виважена, а найбільше актуалізується роль *спогадів про минуле, ретроспективних роздумів про важливі події життя*, про сербський народ та його історичну долю. З огляду на особливо вузькі рамки хронотопу твору роль дієслів, зокрема, претеритів, максимально наближається до ролі претеритів у поетичних творах, обсяг яких у більшості випадків набагато менший, аніж обсяг творів прозових. З огляду на те, що без минулого немає ні сучасності, ні майбутнього, роль претеритів як опорних компонентів прозового дискурсу, як чинників поверхневого натягіння й когезії тексту роману набуває особливої ваги.

Метою даного дослідження є осмислення стилістичної ваги вербоїдів і прислівників, котрі паралельно з претеритами є активними вербальними чинниками створення темпорального фону прозового дискурсу із гранично вузькими рамками хронотопа.

Нагадаємо, що термін «хронотоп», який увів у гуманітарні науки М. Бахтін, визначивши його як «формально-змістову категорію літератури» з ознаками «злиття просторових та часових прикмет в осмисленій і конкретній єдності» [1: 235], практично охоплює цілу низку понять. Як наголошують сучасні дослідники, категорія хронотопа, хоч і розглядається як одна з базових, «проте існує радше як тло для розкриття теми, конфлікту, ідеї тощо...» [2: 9]. Природно, що концепт часу набуває найбільш виразного вербального втілення завдяки дієсловам та їх синтетичним і аналітичним претеритальним формам, проте роль паралельного, маргінального, на перший погляд, часового фону, створюваного, зокрема, вербоїдами й прислівниками, також аж ніяк не можна ігнорувати. Варто наголосити, що у зв'язку з окультуренням універсуму сучасне сприйняття концептів часу й простору має виразне антропоморфне забарвлення, тож дане дослідження матиме безпосереднє відношення до таких понять, як таксис і дейксис.

Зауважимо, що під претеритом ми розуміємо «граматичний минулий час в найбільш загальному сенсі, який охоплює всі різновиди дії (процесу), що передує моменту мовлення» [3: 351]. На відміну від претерита, який являє собою фінітну форму дієслова, вербоїд є нефінітною формою дієслова, «котра поєднує ознаки дієслова з ознаками інших частин мови (іменників, прикметників, прислівників). У багатьох мовах вербоїд протиставлений фінітним дієсловом, які характеризуються загальнограматичним значенням процесуальності й типовою функцією позначення предиката у висловленні. До вербоїдів належать дієприкметник, дієприслівник, інфінітив, герундій, мас дар і супін, залежно від їх наявності в різних мовах» [4: 59].

І. *а)* Наступний приклад з роману, власне, репліка, вкладає автором у *вуста одного з персонажів, свідка* в судовому процесі над генералом Михайловичем, — містить *дієприслівниковий зворот* з опорним компонентом у вигляді *дієприслівника минулого часу*. Він рельєфно ілюструє роль цієї конструкції як додаткового темпорального фону поряд із домінантним часовим значенням, що його створюють хронотоп твору в цілому й семантика вжитих претеритальних форм (*аориста, перфекта й перфективів*

без допоміжних дієслів): «Не **рече**, ме́жутим, да **је** у мислима његовим, судница **била** препуна, а он, **уперивши прст у ђенерала Михаиловића, опонашао** и чак **надвисивао** друга Вишинског...» [5: 54]. Як свідчить мовний матеріал, дієприслівниковий зворот не лише доповнює значення претеритів, а й конкретизує їхню семантику, створюючи додатковий темпоральний фон, розрахований на сприйняття не лише слуховими, а й зоровими рецепторами.

б) Інший фрагмент тексту взято з *моральної сповіді самого головного персонажа* роману перед стратою, що, поза всяким сумнівом, робить її більш інтимізованою: «У овој дворани, **у рану јесен 1923. године, прослављен је** завршетак школовања питомца Више војне академије и он је **данас**, са оптуженичке клупе, **док је** тужилац Минић **ређао** његова злодела, **посматрао** своје другове и себе како, **подрхтавајући од узбуђења, очекују** Краља Александра» [5: 81]. Даний приклад цікавий не лише тим, що містить дієприслівниковий зворот з дієприслівником *теперішнього часу*, а й тим, що саме він є семантико-стилістичним показником поступового очевидного *переходу від минулого часу (перфекта) до презенса*. Тут наявна своєрідна *ретардація*, *максималне наближення дії до читача* й більш активне, ніж, скажімо, в попередньому прикладі, залучення останнього не лише до споглядання, а й до безпосереднього переживання подій роману. Релевантну роль у цьому контексті відіграють також *прислівники*, які буде проаналізовано нижче.

в) Наступну іпостась семантико-стилістичної ролі *вербоїдів* ілюструє їхнє *використання безпосередньо в діалогах персонажів*: «Веома је позната моја биографија — **рече** он и **не гледајући** судију Ђорђевића» [5: 76]. Як і попередні приклади, цей фрагмент демонструє значне уповільнення темпу, конкретизацію й *граничний ступінь інтимізації*, адже дієприслівник *теперішнього часу* фігурує тут не просто в роздумах головної дійової особи, а в його емоційно забарвлених репліках, адресованих судді, й виступає *латентною рушійною силою макроструктури діалогу*.

Таким чином, розглянувши низку характерних прикладів, у яких вербоїди доповнюють і поглиблюють значення дії, вираженої дієсловами (у даному разі — претеритами), доходимо висновку, що, на відміну від власне дієслова, «частини мови, котра виражає граматичне значення дії (тобто ознаки рухомої, що реалізується в часі) й функціонує здебільшого як присудок, ...вербоїди (за іншою термінологією — нефінітивні форми дієслова)

об'єднують деякі риси інших частин мови — іменників, прикметників або прислівників. ...Власне ж дієслово або фінитне дієслово використовується у предикативній функції та позначає дію не абстраговано, а під час її виникнення за участі дійової особи» [6: 40].

2) У контексті аналізу засобів художнього втілення та вербальної реалізації задуму хронотопу з гранично вузькими рамками роман Вука Драшковича «Ніч генерала» цікавий ще й з погляду **різноманітності форм подачі часових параметрів читачеві**. Автор поступово ускладнює прийоми: йдучи від найпростішого, він вкладає ці мовні засоби у уста *одного з персонажів (головного або другорядного)*, робить їх важливим *підґрунтям діалогів*, аж, урешті, читач знаходить їх у *сповідях героїв і цитатах з іноземної періодичної преси*. Так, наприклад, цілі пасажі, побудовані на претеритах і вербоїдах, зустрічаємо, зокрема, у пронизливій *сповіді лікарки*, яка вважає себе винною у знущаннях з генерала Михайловича, в яких їй довелося брати участь, та в його трагічній страті: «Мої отац, адвокат *тада*, ме *је киндаповео* из Београда и *одвео* у Скопље, код баке, *удесивши* са полицијом да ме држе у строгом кућном притвору» [5: 166–167]; «...и *ту се* тај продорни глас *изгуби*, јер *се* један плећати мушкарац, у шумадијском оделу, *прогура* до њега и, *приневши* му *стиснуту песницу до усана*, *урликну*: — Ја ћу ти судити!» [5: 69]; «*Слушајући* *ту завршну реч*, ту његову опростајну беседу од живота, *дрхтала сам* од жудње *да испричам* каквим *је* стравичним мукама *био изложен*» [5: 175]. Низка наведених прикладів ілюструє співіснування щонайменше двох темпоральних планів: основного (перфект і перфект без допоміжного дієслова у першому реченні; аористи — у другому; перфекти — у третьому) і другорядного (дієприслівники минулого часу в перших двох прикладах і дієприслівник теперішнього часу в останньому), котрий виконує роль акомпанемента. Чим більше наближається до свого апогею таке «багатоголосся», тим пронизливішою стає розповідь, тим повніше розкривається читачеві образ самого наратора, який час від часу повністю ототожнюється з образом головного героя, а іноді повністю відсторонюється від дії. Така поліфонічність твору свідчить про необхідність особливо відзначити в ньому роль граматикизованого таксису — «функціонально-семантичної категорії, яка виражає відношення часу одного процесу до іншого у висловленні, тексті. ...Значення таксису властиве вербоїдам (гібридним формам дієслова й імені, дієслова та прислівника). Таксис є інтегральною ознакою відповідного функціонально-семантичного поля поліцентричної

структури, яке перетинається з полями темпоральності й аспектуальності. Домінантою поля таксису є дієприслівники та сполучення дієслів у різних висловленнях» [4: 598].

д) Як впливає з наступного фрагменту, темпоральний фон відіграє неабияку роль і в цитаті з американського часопису, котра наводиться в романі: «Єдини Михайловићев грех је у томе што **се спрсио** испред Совјетске Русије, да брани слободу своје угрожене отаџбине. *Нануштајући њега*, америчка влада **је починила** недостојни акт издаје» [5: 63]. Автор досягає своєї мети — надати максимальної вагомості цим словам і поєднати два темпоральних плани: один — виражений перфектами, інший — вербоїдом, у даному разі дієприслівником минулого часу.

II. Певна річ, вербоїди є релевантними, проте не єдиними вербальними засобами часової локалізації, а, відповідно, й не єдиним вербальним «будівельним матеріалом» для створення паралельного темпорального фону. Найчастотнішими лексемами, котрі також виконують функцію **маркерів часової локалізації**, є **прислівники**.

а) Першу групу згаданих лексем складають прислівники, котрі мають цілком певне або більш-менш певне значення: «**У први мах учини** му **се** да су то катрени језици бродске батерије бродске батерије, нагрижени по рубовима тамом и ноћном кишом» [5: 10]; «**Субота**. А **уторак је био** кад Калабић **увече** доведе гардисте» [5: 30]; «**Уловљен си тачно пре дасет дана, у ноћи између дванаестог и тринаестог**. Од тада је, за тебе, стално ноћ» [5: 32]; «**Чим закорачи** у судницу, као по команди, из стотина грла, **засуше** га вриском и урликањем [5: 69]. Цікаво, що паралельно з прислівниками, виразними маркерами часової локалізації дії виступають **іменники**: **субота** і **уторак**. У цьому контексті варто було б повернутися також до прикладів, проаналізованих раніше, щоправда, під дещо іншим кутом зору: «У овој дворани, **у рану јесен 1923. године, прослављен је** завршетак школовања питомца Више војне академије и он је **данас**, са оптуженичке клупе, **док је** тужилац Минић **ређао** његова злодела, **посматрао** своје другове и себе како, **подрхтавајући од узбуђења, очекују** Краља Александра» [5: 81]; «Мој отац, адвокат **тада**, ме **је киндаповео** из Београда и **одвео** у Скопље, код баке, **удесивши са** полицијом **да ме држе у строгом кућном притвору**» [5: 166–167]; «...и **ту се** тај продорни глас **изгуби**, јер **се** један плећати мушкарац, у шумадијском оделу, **прогура** до њега и, **приневши** му стиснуту песницу до усана, **урликну**: — Ја ћу ти судити!» [5: 69]. У наведених реченнях наявні маркери часової локалізації з прозорим,

однозначним, конкретним семантичним наповненням: *у рану јесен 1923. године, данас, док; тада, ту*. Останні уточнюють, конкретизують, розставляють більш точні акценти, підсилюючи характерну семантику будь-якої темпоральної конструкції зі значенням минулого, а надто синтетичних претеритальних форм.

Розглянутий мовний матеріал дає серйозні підстави стверджувати, що загальний хронотоп твору не є одноплановим поняттям. Монолітний хронотоп роману в цілому формується не лише під безпосереднім впливом задуму письменника, але й створюється деякою мірою спонтанно, в першу чергу, саме завдяки співіснуванню та взаємодії різних часових пластів, а також ретардації як характерного стилістичного засобу формування конфігурації часового континууму роману. На підтвердження цієї тези наведемо спостереження доктора філологічних наук, професора Н. Копистянської: «Минулий, майбутній, теперішній час неадекватний з граматичним часом... Час представлений як комбінація граматичних часів, минулого, теперішнього чи майбутнього дозволяє відтворити темп, ритм, послідовність, тривалість і черговість подій» [7: 283].

б) Другу групу досліджуваних **прислівників** репрезентують **лексеми з менш виразною, «розпливчатою» семантикою**. Вони фігурують у роздумах, у напівсвідомих мареннях головного героя, у діалогах персонажів: «*Убрзо*, међутим, ти пламенови **згаснуше**, а скидане мисли о кабаници, о кантини, о жишцима у пасуљу, ... о јаркој црвеној тепих стази на дворском степеништу и о тифусу, **стопише се** у нешто налик еху крика. **Нестадоше, коначно**, и дрека, и гласови, и лавез паса» [5: 9–10]; «— **Рекох** вам, *малочас*, да је доста рата и подела — **рече** главни судија» [5: 44]; «**Копрцао се** голуб, али где и због чега? — **напињао се он да се присети**, очајан због сазнања да је, *још малочас*, знао шта се то и кад десило голубу» [5: 78–79]; «— Божа Јаворац **је убио** и мог кума» [5: 49]; «**Коначно**, моји су га **ухватили** и мој суд га **је осудио** на смрт и стрељао...» [5: 50]. На відміну від розглянутих прислівників із конкретним семантичним наповненням (*у рану јесен 1923. године, данас, док; тада, ту*), прислівники з децю «розмитою» семантикою (*«убрзо»* (невдовзі), *«коначно»* (нарепті, врешті; остаточно); *«малочас»* (нещодавно; тільки що)) виконують, відповідно, іншу стилістичну функцію. По-перше, вони залишають простір для домислення обставин ситуації та менше «коригують» основний темпоральний фон, надаючи дискурсу трохи іншого семантичного й водночас емоційного забарвлення. По-друге, згадані прислівники більшою мірою, ніж лексеми,

проаналізовані вище, сповільнюють темп оповіді, надаючи їй відтінку незавершеності й окреслюючи водночас перспективу для її продовження.

в) На окрему увагу заслуговує **характерний прислівник «нагло»** (квапливо; різко; стрімко; неочікувано; раптово; нагло), котрий, відповідно, дуже природно поєднується з т. зв. **«стрімкими» дієсловами** на зразок **«зграбити»** (схопити), **«журнути»** (кинутися; рвонути; хлюпнути; вперіщити (про воду)). Крім того, даний прислівник вживається здебільшого **в мікроконтексті з аористами**, слугуючи характерним доповненням до семантичного спектру останніх і дієвим стилістичним засобом пришвидшення темпу описуваної дії: **«Онда неста свега, и терета, и лавежа, и борбе за мало ваздуха. ...Помисли: умирем. И обрадова се лакоћи и лепоти смрти, али се нагло угаси и то осећање...»** [5: 12]; **«— Пусти ме, докторко, да га ја малчице оперишем! — зграби Крцун бајонет од стражара и журну према кревету, али се нагло застави»** [5: 50]. Як відзначив професор М. Чорац, «основне значення аориста ...ми вбачаємо в тому різновиді аориста, за допомогою якого позначається минула дія, що відбувається безпосередньо перед моментом мовлення. ...Сам факт, що аорист не вживається однаковою мірою на території поширення нашої (сербської. — В. Я.) літературної мови, свідчить про те, що йдеться про різні умови його існування, залежно від його виражальних можливостей. ...Можна поставити питання про те, чи аорист взагалі має індикативне, неекспресивне значення. ...Розповідь за допомогою аориста є експресивнішою, ніж розповідь у таких самих ситуаціях із використанням перфекта, за допомогою якого дається лише часове поняття про минулу дію. ...Аорист виражає також переживання минулої дії» [8: 65–66].

г) Зрозуміло, що вузькі рамки статті не дозволяють розглянути усі різновиди прислівників-маркерів маргінального фону хронотопа прозового дискурсу. Поданий нижче яскравий приклад дає змогу лише побіжно **окреслити спектр валентності прислівників**, на перший погляд, **стилістично несумісних з претеритальними формами, які превалюють в описі подій**: **«Сутрадан је Јосип Броз Тито одржао конференцију за штампу, у некадашњем летњиковцу Краља Александра...»** [5: 286]. Даний фрагмент ілюструє часто повторюваний характерний стилістичний хід, котрий використовується багатьма письменниками, — поєднання прислівника **«сутра»** (на другий день, на завтра) з дієсловом у перфекті. Такий прийом поєднання начебто несумісних речей, пришвидшує темп оповіді, інтимізує її, надає

їй живописності й водночас виступає додатковим імпульсом для подальшого поживлення останньої.

Таким чином, дослідження стилістичних функцій **вербоїдів** і **прислівників** у сучасному сербському прозовому дискурсі з гранично вузькими рамками хронотопа дає можливість констатувати наступне:

1) Вербоїди та прислівники, які є **невід'ємними стилістичними засобами** створення маргінального, на перший погляд, **стилістичного фону монолітного хронотопу твору**, мають безпосереднє відношення до **категорії координат**, «що виникає як результат взаємодії трьох структур: темпоральної, локальної та персональної. Планом вираження категорії координат є темпоральна, локальна й персональна сітки. Ця категорія впорядковує текст як комунікативну одиницю в часі, просторі й по відношенню до мовця. Роль трьох опорних характеристик тексту «я — тут — зараз» багато разів підкреслювалася як у лінгвістичних, так і в літературознавчих дослідженнях» [6: 41].

2) Крім того, вербоїди та прислівники в прозовому дискурсі з гранично вузькими рамками хронотопа відіграють релевантну роль для формування й опису т. зв. **«текстової сітки»** як «реалізації функціонально-семантичного поля у конкретному тексті. Сітка — це сукупність засобів морфологічного, синтаксичного й словотворчого рівня, котрі забезпечують орієнтацію читача в часовому, локальному, модальному особистісному або референтному аспекті тексту» [6: 41].

3) Так само, як і претерити — основні вербальні засоби когезії тексту, досліджувані лексеми мають стилістичну вагу, яку важко переоцінити, а саме:

— **вербоїди та прислівники є релевантними для всіх рівнів прозового дискурсу**, вони наявні в усіх формах спілкування наратора з читачем:

- у філософських роздумах та монологах головного героя;
- у діалогах персонажів;
- у сповідях учасників подій роману;
- у цитатах із часописів та газет і т. д.

4) Аналізовані лексеми можуть:

- **уточнювати, деталізувати, пришвидшувати** або ж, навпаки, **сповільнювати темп** розповіді;
- залежно від спектру їхніх семантичних можливостей, останні є **безпосередніми важелями досягнення ефекту об'ємного, багатомірного зображення подій з необхідним ступенем інтимізації, ретардації** тощо;

— досить часто **прислівники** демонструють можливості своєї «**несподіваної**» стилістичної валентності з **претеритами** — носіями основного темпорального значення.

5) Паралельно з претеритами, саме **вербоїди** та **прислівники** в діалогах виступають **латентною рушійною силою** розвитку останніх та «перемикання» реплік персонажів.

Література:

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе* // Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. — М., 1975. — С. 235.
2. Лисюк Н. А. *Міфологічний хронотоп*. — К.: Український фітосоціологічний центр, 2006. — 200 с.
3. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. — М.: Сов. энциклопедия, 1969. — 608 с.
4. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми: Підручник*. — Полтава: Довкілля-К, 2008. — 712 с.
5. Драшкович В. *Ноћ генерала*. — Београд: Српска реч, 1994. — 293 с.
6. Ноздрин Л. А. *О категориальном статусе некоторых лингвистических явлений* // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». — № 1. — 2001. — С. 39–46.
7. Копистянська Н. *Стефанія Скварчинська як дослідник-новатор часо-просторової проблеми* // *Іноземна філологія. Український збірник*. — Вип. 114. — Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2003. — С. 281–284. — 309 с.
8. Ћорач М. *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*. — Beograd: Naučna knjiga, 1974. — 291 s.